

Trine Øland
"Sammenligningens væsen - Lærestykker fra forskningspraksis"
ur
Migration och tillhörighet: Inklusions- och exklusionsprocesser i
Skandinavien (2007)

Serie: Centrum för Danmarksstudier nr 15, ISSN: 1651-775X

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-0417

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs and not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-0417 Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

Denna Creative Common-licens betyder att du som använder verket måste erkänna ovanstående som upphovspersoner; att spridning av texten är tillåten, men endast i icke-kommersiella sammanhang; att verket inte får bearbetas.

SAMMENLIGNINGENS VÆSEN

LÆRESTYKKER FRA FORSKNINGSPRAKSIS

Trine Øland

I forbindelse med det svensk-danske forskningsprogram »Integration og Migration i Øresundsregionen« (IMIO) indgår spørgsmål om komparation. Forskningsprojekterne skal producere viden og data om både svenske og danske forhold, lokaliseret i kommunerne Malmø og København og staterne Danmark og Sverige. I den forstand går komparationen i forskningsprogrammet ud på at indkredse ligheder og forskelle mellem bestemte forhold, nemlig uddannelse, arbejdsmarked og religion i to store makrosociale enheder eller kontekster, defineret som stater og/eller kommuner. Men projekterne arbejder også inden for en regional/global ramme, hvorfor den (national)statslige dimension kan træde i baggrunden og blive suppleret med globale, overstatslige størrelser eller alternative statsopfattelser.

Denne artikel anvender forskningsprogrammets opsats som inspiration til en bredere diskussion af, hvordan der kan afgrænses betydningsfulde ligheder og forskelle i en kontekst, samt hvordan konteksten og sammenlignelige kontekster samtidig bestemmes. I forbindelse med forskningsprojekternes tilblivelse og udvikling har spørgsmål om komparation meldt sig som problemer og udfordringer, der skulle håndteres i mange lag og fra mange forskellige faglige positioner. Artiklen vil beskrive og udfolde nogle af de lag, der helt konkret viser sig, når projekternes komparative logik følges, og når komparation betragtes som andet og mere end ren beskrivelse af udvalgte fænomener i to kontekster, nemlig som et forehavende, hvor forklaring og/eller forståelse af de beskrevne fænomener tillige indgår i en eller anden form.

Udgangspunktet for artiklen er altså programmets forskningsprojekter. Tre af projekterne, nemlig »Uddannelsestrategier og ungdomsuddannelser i forandring«, »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organi-

sering« og »Levd religiøs identitet bland unga vuxna muslimer«, anvendes i en bredere teoretisk indkredsning af, hvad det indebærer at bedrive komparativ forskning. Forskningsprojekterne er på forskellige stadier, men alle uafsluttede på tidspunktet for det eftersyn, der er foretaget i forbindelse med denne artikel. Dette tidspunkt synes velvalgt, idet det forudsættes, at komparationens logik knytter sig tæt til projekternes grundlæggende konstruktion, der er blevet til i kraft af forskellige værktøjer: anvendte begreber, teori, metode, analysestrategi, metodologi, videnskabsteori etc. – afhængigt af hvilken faglig position der nu er tale om. Komparationens væsen antages altså at knytte sig stærkt til vidensproduktionens væsen. Det afgørende er, at uanset hvilke værktøjer og hvilket materiale projekterne har anvendt, er den grundlæggende konstruktion mere synlig for observation, når materialet og værktøjerne endnu er i anvendelse for at få konstruktionen på benene, og projekterne dermed stadig er i en fase, hvor den grundlæggende konstruktion kan ses udefra.

Man kan sammenligne det med konstruktionen af et hus. Den grundlæggende konstruktion observeres bedst før taget og facaden med alle mursten og vinduer er helt på plads. Huset kan herefter vurderes som et værk i sig selv, uden at man behøver at bekymre sig om den grundlæggende konstruktion. I videnskaben er det selvfølgelig forskelligt, i hvor høj grad der redegøres for, hvordan der er gået frem og hvorfor (design, tilvirkning af data, analyse samt begrundelser herfor), men oftest er det begrænset, hvad der beskrives om fremgansmåder i afrapporteringer af kvalitative undersøgelser.¹ Komparationens væsen har tilsvarende formodentlig været mere tilgængelig for iagttagelse på dette tidlige tidspunkt, end hvis eftersynet var foretaget senere. For spørgsmålet om komparation synes på dette tidspunkt for flere af projekternes vedkommende stadigt at være åbent og diskutabelt og lige netop i gang med at finde sine svar. Indkredsningen af disse svar, og hvad de indebærer, er artiklens omdrejningspunkt. Artiklen vil derfor mest af alt fremstå som et katalog over stridspunkter og mulige veje at gå, når der bedrives komparativ forskning, hvor region, stat og menneskelig handlen i forhold til religion, uddannelse og arbejdsmarked er involveret.

De uafsluttede forskningsprojekter udgør altså et afsæt for en illustration af, hvad komparation indebærer af besværligheder og problemer, men også hvilken udsigelseskraft, forskellige løsninger involverer. Det er imidlertid ikke hensigten med artiklen at vurdere, hvorvidt projekterne gør, som de siger, de vil gøre, og på den måde potentielt

---

1. I Henning Olsen, *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelers kvalitet*, København 2002, er danske samfundsvidenskabelige interviewundersøgelser undersøgt i perioden 1980–2000. Her redegøres der fx for, at 71 % af alle undersøgte undersøgelser *ikke* har informationer om »refleksion om valg af metode«, s. 195.

udgør problemer (i moralsk forstand). Og heller ikke om projekterne generelt synes tilstrækkeligt konsistente, hvilket kan stille mere eksperimenterende projekter i et dårligt lys, når de betragtes, før den endelige publikation er produceret. Formålet er at fokusere på komparation som et problem, der skal forstås og udfoldes, når den går for sig.

Artiklen arbejder ud fra en videnssociologisk ramme, hvor det interessante er forståelsen af videnskabens *modus operandi*. Det indebærer, at videnskaben opfattes som en helt igennem social foreteelse og ikke et idealistisk, rationelt forehavende, hvor man uden videre må rationelt kan gøre, som man siger. Jeg arbejder altså i artiklen med videnskab som proces og ikke som produkt, hvilket skal forstås på den måde, at jeg arbejder med en rekonstruktion af den videnskabelige *praktiske rationalitet*, der er indskrevet i projekternes videnskabelige praksis, og ikke med videnskab som ophøjet rationalitet og sandhed per se. Det bliver videnskaben ikke mindre rationel og sand af – men rationalitet og sandhed forstås vel at mærke som historisk-konkrete produktioner, der bliver til i praksis under givne betingelser og med særlige interesser involveret.²

Forskningsprojekterne og komparationen

Forskningsprogrammet studerer integrations- og migrationsspørgsmål i forhold til arbejdsmarked og uddannelse. Når der skal lokaliseres forskelle og ligheder i projekterne, er det ikke kun det markerede, som fx politiske udmeldinger, der tages under behandling, men også den rutineprægede tænkning og handling, som fx bureaukrater, lærere, elever, flygtninge/indvandrere og unge er involveret i, hvad angår integrations- og migrationsspørgsmål. Projekterne har således gode muligheder for at supplere komparative generaliserede makrosammenhænge med undersøgelser af konkrete praksisformer, hvilket giver projekterne en vis dybde.

De enkelte projekter studerer, med hensyntagen til programmets helhed, forskellige aspekter i forlængelse af forskernes viden, baggrund og tidligere forskning. Det er rimeligt at sige, at sammenligningens emne i forskningsprojekterne er henholdsvis uddannelsesrelationer, arbejdsmarkedsrelationer, politisk-administrative relationer og forhold til religion, mens det overordnede tema, som emnerne relateres til, er integration og migration. Spørgsmålet er, hvad sammenligningens analysegenstande er. Er det samfundene, (national)staterne, de to kommuner, de to byer, regionen? Eller er det selve temaerne integration og migration eller emnerne uddannelse, arbejdsmarked og religion? Eller noget helt tredje?

---

2. Se fx Pierre Bourdieu, *Viden om viden og refleksivitet. Forelæsninger på Collège de France 2000–2001*, København 2005, for en uddybning af denne position.

Til en begyndelse kan det konstateres, at projekterne på forskellig vis arbejder med måder at afgrænse betydningsfulde kategorier vedrørende forskelle og ligheder i en kontekst. Kategorierne skal gøre det muligt at forstå og forklare noget om integration og migration i Øresundsregionen. Grundlæggende kan kategorierne og konteksten bestemmes teoretisk eller eksplorativt. I forhold til komparation af to systemer eller kontekster er spørgsmålet for det første, hvorvidt det er muligt at kombinere en eksplorativ tilgang med komparation. Spørgsmålet er for det andet, om det er nødvendigt at tage udgangspunkt i teoretiske konstruktioner af forskel og lighed, hvormed der kan sammenlignes på tværs af kontekster. Og skal konteksten også være forkonstrueret teoretisk set, altså bestemt som relevante af særlige årsager og på forhånd? I det følgende vil det vise sig, at spørgsmålet nok snarere drejer sig om, hvilken type af komparation der kommer ud af det i forlængelse af forskellige måder at oparbejde komparationens præmisser på.

Sammenligning kommer altså i projekterne til udtryk som grundlæggende tænkning; selve identificeringen af ligheder og forskelle forudsætter sammenligning. Sammenligning er altså involveret i almindelig tænkning, også uden vi bemærker det. Men sammenligning i videnskabelig forstand drejer sig om at bemærke og vise, hvilke særlige systematiske arbejdsmåder der er involveret i vidensproduktionen. Det involverer metodologi begrundet i særlige videnskabssyn.³ Artiklen vil ud fra projekternes opsats rendyrke og synliggøre komparationsspørgsmål ved netop at fastholde og udfolde projekternes forskellige teoretiske og metodologiske måder at sammenligne på. Meningen er at blive klogere på komparation ved at forfølge og rendyrke de metodologier, der er indlæst i de tre udvalgte forskningsprojekter. De tre projekter er tilsammen udvalgt, fordi de repræsenterer forskellige metodologiske udgangspunkter for at bedrive komparativ forskning. På den måde danner de grundlag for at vise aspekter af, hvad det indebærer, at komparative projekter i forskellig udstrækning og på forskellige tidspunkter i analyseprocessen (og til tider slet ikke) er enten teoretisk konstruerende, eksplorativt konstruerende, strukturalistisk-konstruktivistisk, prakseologisk, konstruktivistisk eller fænomenologisk orienteret hvilket uddybes som artiklen skrider frem.

Artiklens fokus bliver således at identificere, hvordan og med hvilke begreber eller relationer af begreber (teori) undersøgelsesgenstanden indkredses. Dette indebærer desuden at identificere, hvilken kontekst eller hvilket felt der bliver forgrund, og hvilken tekst eller hvilket felt der bliver baggrund – og eventuelt om konteksten bliver til tekst eller omvendt.

Min egen faglige baggrund i pædagogikken og den pædagogiske sociologi spiller

---

3. Jf. Thyge Winther-Jensen, *Komparativ pædagogik – faglig tradition og global udfordring*, København 2004, s. 51.

i øvrigt en rolle for, hvilken sammenligning jeg generelt har mulighed for at foretage forskningsprojekterne imellem. Jeg vil imidlertid bestræbe mig på at forstå og udfolde projekterne i deres egen ret og dermed forsøge at undvige både paternalistiske og centristiske tendenser i beskrivelserne. Samtidig med udarbejdelsen af denne artikel arbejder jeg på at afklare mit eget ph.d.-projekts metodologiske grundlag. Da ph.d.-projektet netop er en bearbejdning af og kombination af dele af det metodologiske grundlag, som to af de tre udvalgte projekter repræsenterer, nemlig projekterne »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« og »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«, kan der opstå en vis skævhed i artiklens tyngde, og min evne til at udfolde de tre projekter på lige fod kan være forringet af dette. I forskningsprogrammets begyndelsesfase har jeg imidlertid været tilknyttet programmet og har deltaget i flere af de indledende møder og seminarer, som for en meget stor del har handlet om netop den komparative dimension i programmet. Dette har givet mig et vist indblik i, hvordan projekterne hver især kvalificerer deres egenart.

Det grundlæggende arbejde med denne artikel er foretaget i foråret og sommeren 2005. Siden har de tre forfattere, hvis projekter artiklen tager udgangspunkt i, nemlig Kirsten Hvenegård-Lassen, Bolette Moldenhawer og Jonas Otterbeck, haft mulighed for at kommentere mine foreløbige analyser. Dermed har de bidraget med flere facetter i artiklens endelige diskussioner. Desuden har Tina Kallehave sammen med Bolette Moldenhawer ved forskellige lejligheder bidraget med opklarende spørgsmål og kommentarer, som ofte har bragt artiklen videre. Mange af kommentarerne er således indarbejdet, og artiklen er på den måde ikke bare mit arbejde, men i høj grad udtryk for forskningsprogrammets kollektive arbejde.

Teoretiske konstruktioner og komparation

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« er et studie af ungdomsuddannelsens inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker.⁴ Begrundelsen for, at dette er interessant at studere i en komparativ dansk-svensk relation, er, at de to ungdomsuddannelsessystemer adskiller sig fra hinanden strukturelt. Det svenske system er at ligne med en enhedsskole eller et uddannelsesmarked, der til gen-

---

4. Jf. Bolette Moldenhawer, »Komparative forskningsmetoder«, København 2004. Teksten blev siden hen til en artikel, nemlig Bolette Moldenhawer, »Komparativ forskning. Inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker på to gymnasieskoler«, *Psykologiske og pædagogiske metoder. Kvalitative og kvantitative forskningsmetoder i praksis*, red. Torben Bechmann Jensen & Gerd Christensen, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2005. Moldenhawers endelige artikel fra 2005 er altså udarbejdet, efter min artikels grundform.

gæld indholdsmæssigt er differentieret i 17 nationale programmer, som hver især igen er differentieret i et stort antal indholdselementer. Det danske system er på vej mod den svenske model, men er dog stadig mere differentieret i forskellige skolesystemer med hver deres ordninger. Således bliver det muligt at studere en særlig dimension af det pædagogiske, nemlig hvordan inklusion og eksklusion praktiseres og bliver til i den pædagogiske praksis set i relation til, hvordan systemet strukturelt er skruet sammen. Fænomenet inklusion og eksklusion kan således i kraft af komparationen forstås mere alment i form af en større begrebsfylde, fordi det bliver muligt at systematisere forskellige instanser, forekomster og virkninger, som kan rummes af fænomenet inklusion og eksklusion. I forlængelse af dette perspektiv bliver det interessant at konstruere 'love' om fx det pædagogiske, altså at kunne formulere fænomenet pædagogik i så almene begreber, at de kan gælde for snart sagt enhver pædagogik-kontekst.⁵ En sådan stræben behøver ikke at indebære, at man efterfølgende er optaget af at gøre denne lov gældende i foreskrivende forstand. Men 'loven' kan have rene videnskabelige forståelsesformål, sådan som det ses hos Moldenhawer. Her er interessen at komme til at forstå systematikken i fænomenet inklusion og eksklusion og desuden at kunne forklare, hvorfor det tager sig ud på denne systematiske måde. Datagrundlaget er primært observationsstudier af undervisning samt interview med lærere og elever.

Man kan sige, at det, der sammenlignes i projektet, allerede er sammenfattet i pædagogiske begreber og teori. Projektet henviser da også til Patricia Broadfoots hierarkiske klassifikation af typer af komparative studier inden for uddannelsesforskningen, og projektet defineres under klassifikationens gruppe fire: et teoretisk informeret komparativt studie.⁶ Det indebærer, at de kontekster, der sammenlignes, i sig selv er teoretisk genereret som dele af bredere videnskabelige diskussioner, fx socialvidenskabens diskussioner om forhold mellem system og handling, magt og kontrol, kultur og meningskonstruktion. En sådan type komparation adskilles her fra klassifikationens gruppe tre, komparative empiriske studier, og klassifikationens gruppe fem, teori-informerende, altså teori-udviklende, komparative studier. Hierarkiet henviser til den teoretiske generaliseringsgrad af studierne.

De teoretiske greb i projektet stammer fra *socialvidenskaben* og *uddannelsessociologien*. Det betyder helt konkret, at den praksis eller de institutionelle fænomener, der

---

5. Robin Alexander, »Culture in Pedagogy, Pedagogy across Cultures«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford 1999.

6. Patricia Broadfoot, »Not So Much a Context, More a Way of Life? Comparative Education in the 1990s«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford 1999, s. 23.

studies på ungdomsuddannelser i Malmø og København, skal forstås i sammenhæng med uddannelsessystemets samfundsmæssige funktioner som fx integration, differentiering, kvalifikation, social selektion og social reproduktion. Med reference til sociologerne og uddannelsessociologerne Émile Durkheim og Pierre Bourdieu udfoldes den teoretiske orientering, og den sættes i forbindelse med spørgsmålet om komparation. I denne optik er samfundscentrering (eller kontekstualisering) i forbindelse med komparation afgørende, hvorfor det ikke giver mening at sammenligne personer eller institutioner uden for rammerne af overordnede begreber og grundlagsforestillinger om samfunds indretninger og variationer. Et aktuelt eksempel kan understrege denne pointe. I forbindelse med OECD's meget omtalte PISA-rapporter, som rangordner landes uddannelsessystemer, er der registreret 'færdigheder for livet', sådan som 'internationale eksperter' har defineret dette. Rapporten påkalder sig videnskabelighed, hvorfor den også her – inspireret af Erik Jørgen Hansen – behandles som sådan.⁷ De unges kompetencer vurderes altså ikke ud fra læseplanernes indhold, i forlængelse af landenes kulturelle og nationale udformning eller uddannelsessystemernes udvikling gennem historien. Dette forhindrer imidlertid ikke, at man rangordner landenes systemer, endskønt man ikke har undersøgt systemerne. Her er det åbenlyst, hvad den manglende samfundscentrering eller kontekstualisering kan indebære af absurde fejlslutninger. Men det betyder også, at når undersøgelsen når frem til, at der er forskelle mellem landene, så kan man ikke forklare, hvorfor det er sådan.

Samfundet som materiel og symbolsk praksis

Eksemplet illustrerer væsentligheden i projektets intention om teoretisk at konstruere konteksten som et samfundsmæssigt fænomen, så det også er muligt at forklare de (sociale) ligheder og forskelle, der kan identificeres. I den forbindelse henvises der til Émile Durkheims klassiske bemærkninger om, at sociologiens tilgang netop har som formål at kunne vise, hvilke betingelser der konstituerer ligheder og forskelle.⁸ Komparativ sociologi er for Durkheim ensbetydende med sociologi, for så vidt som denne netop er interesseret i at analysere og forklare de sociale forhold.⁹ Et socialt forhold kan ifølge Durkheim kun forklares ud fra et andet socialt forhold – et socialt forhold er en kraft, der kun kan fremkaldes af en anden kraftig social energi. Derfor: Når man belaver sig på at ville forklare et socialt fænomen, skal man både udforske den årsag, der

---

7. Erik Jørgen Hansen, »PISA – et svagt funderet projekt«, *Dansk pædagogisk Tidsskrift*, nr. 1, 2005, s. 65.

8. For yderligere diskussion, se også Jette Steensen, »Teacher Education Diversified? A sociological and comparative perspective«, *The Network Society and the Demand of Educational Changes*, red. K. A. Petersen m.fl., Uppsala 2003.

9. Émile Durkheim, *Den sociologiske metodes regler*, København 2000.

bevirker det sociale fænomen, og den struktur, funktion eller praksis, som det sociale fænomen udgør. Mere konkret anbefaler Durkheim, at årsagen bør søges blandt foregående sociale forhold, nemlig i forskellige samfundstyper, sådan som de historisk har udviklet sig. Således skulle det være muligt ved hjælp af sammenligning at bestemme de betingelser, der har dannet elementernes sammensætning, altså de komplekse sociale forhold. Allerede på Durkheims tid var der røster, der talte om årsagernes pluralitet, men ikke Durkheim. Han mente, at en sådan opfattelse ville umuliggøre bestemmelsen af kausaliteten og dermed den videnskabelige analyse. Han begrundede det således: »[D]en [opfattelsen om plurale årsager] indfører en sådan grad af komplikation i årsagernes og virkningernes netværk, at intellektet uvægerligt farer vild deri«. ¹⁰ Hvis man vil komparere på en videnskabelig måde, altså i overensstemmelse med kausalitetsprincippet, må man ifølge Durkheim gå ud fra følgende: »Til én og samme virkning svarer altid én og samme årsag«. ¹¹ Det betyder fx, at hvis det påstås i et af projekterne, at integrationen er afhængig af mere end én årsag, så ville den durkheimiske forklaring være, at der i virkeligheden er tale om flere forskellige slags integration. I øvrigt er det ifølge Durkheim helt afgørende, at sociologien fjerner alle forudfattede begreber om de sociale forhold for direkte at konfrontere de sociale forhold, som de objektivt fremstår, altså som de blotlægger sig for observation. Her skal forskeren selv finde en rationel måde at begrebsliggøre og klassificere de objektive kendetegn. Begrundelsen for disse operationer er, at når man vil studere det sociale, må der tages højde for det sociales egenart som kollektive fænomener, der viser sig uafhængige af individuel bevidsthed eller vilje. Derfor er observationsmetoder meget velegnede til at studere det sociale. Socialitet er ikke summen af individuelle bevidstheder, men praksis, funktioner og strukturer, vi må klassificere 'fra bunden af', fx på baggrund af et observationsmateriale.

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« er ydermere uddannelsessociologisk defineret af Pierre Bourdieus teori om social reproduktion og symbolsk vold. ¹² Uddannelsessystemets indre – pædagogikken – må her ses i sammenhæng med systemets samfundsmæssige funktioner. Systemets 'opgave' er at fordele kulturel kapital på en måde, der svarer til den samfundsmæssige fordeling af sociale positioner. På den måde reproduceres magtforholdene i samfundet. Og på den måde skaber projektet mulighed for ikke blot at studere det pædagogiske gennem komparation, men også at have det samfundsmæssige som sammenligningens analysegenstand. Ikke som et enten-eller, men som et både-og. Det pædagogiske og det samfunds-

10. Ibid., s. 152.

11. Ibid., s. 154.

12. Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society, and Culture*, London 1977.

mæssige studeres som relationsnetværk, der har homologe relationer til hinanden. Helt centralt for projektet er det altså, at det pædagogiske studeres som relativt autonome kulturelle betydningskonstruktioner (det indre), men dette kulturelle felt er også et socialt felt og har desuden homologe relationer til det sociale rums relationer, det vil sige samfundets samlede strukturelle fordelinger af kapital. Magtfeltet og staten regulerer det sociale rums fordeling af kapital ved at tildele forskellige kapitalformer forskellig værdi. De relationer, som projektet interesserer sig for, er altså for det første relationer i det pædagogiske (kulturelle og sociale) felt, for det andet relationer i det sociale rum, og ikke mindst, for det tredje, er det homologe relationer mellem det pædagogiske felt og det sociale rum. Her er de kulturelle betydningskonstruktioner altså, på en ikke-determineret måde, knyttet til fordelinger af materielle goder.

Introduktionen af Bourdieu giver mulighed for dels at kvalificere, hvordan den sociale praksis eller pædagogikken klassificeres, nemlig ved hjælp af teoretiske konstruktioner, dels at tale om korresponderende sammenhænge (homologe relationer) i stedet for det entydige kausalitetsprincip, Durkheim så hårdnakket advokerede for.¹³ Også hos Bourdieu argumenteres der for, at samfundets institutioner, som fx uddannelse, integrationsindsatser og velfærdsstat, er betinget af samfundets strukturelle og funktionelle særpræg, hvorfor vi ikke kan forstå institutionerne uden om denne kontekst. For at fastholde denne indstilling udarbejder Moldenhawer derfor nogle forestillinger og begrebsdannelse om det, der er under observation, nemlig de sociale relationer i uddannelsen og de to landes ungdomsuddannelsessystemer. Der tages altså udgangspunkt i en tilpasset konstruktion af de to landes funktionelle og strukturelle særpræg – de socialt strukturerede livsbetingelser i uddannelsen. Bourdieus bidrag skaber som allerede nævnt mulighed for, at den komparative analyse kan fremdrage homologe relationer mellem den indre og den ydre verdens organiseringsprincipper i hvert samfund, og i den forbindelse er habitusbegrebet centralt for den komparative analyse, der gør brug af Bourdieus tænkning.¹⁴ Habitus formes gennem kropsliggørelse af omgivelser og eksistensvilkår gennem livshistorien (ulige, differentierede materielle vilkår, klasse- og kønsvilkår etc.), og habitus genererer dispositioner for social adfærd tilpasset situa-

13. Denne entydige kausalitetsopfattelse må forstås ud fra sin samtid, 1895. Sociologien var i gang med at etablere sig som selvstændig videnskab ved siden af og i modsætning til filosofien og psykologien og havde problemer med at blive anerkendt som videnskabelig. På denne baggrund opstod en til lejligheden erhvervet 'sikker' *tro* på den sociologiske videnskabs entydige forklaringskraft. Siden har fx Charles C. Ragin forsøgt at gøre den komparative forskning mere sofistikeret ved at udvikle nogle teknikker, der tager højde for, at årsag og virkning ikke er de samme i alle sociale kontekster, og at det derfor fx kan være rimeligt at tale om konfigurationer af kausale betingelser, jf. fx Per Jensen, »Kontekstuelle og tværnationale komparative analyser«, *Dansk Sociologi*, nr. 3, 2000, s. 39, eller Hansen, s. 66.

14. Se også Jensen.

tionen, hvorfor habitus har tendens til at genoprette det system af eksistensvilkår, der producerede habitus. Institutioner får således deres væren, når de tages i anvendelse af personer med bestemte dispositioner. Det er altså habitusmekanismen, som kan siges at være det almene princip (for inklusion og eksklusion), som skal fremanalyses i dette projekt. Habitusmekanismens dobbelthed mellem inkorporering og objektivering af orienterende principper udgør altså her et punkt til forståelse af, hvordan inklusions/eksklusions-mekanismen tager sig ud og kan forklares.

Supplerende analytiske kategorier hentes fra Basil Bernsteins teori om pædagogiske anordninger, som i kraft af fordelingskriterier, rekontekstualiseringskriterier og evalueringkriterier konstituerer 'det pædagogiske', som også i Bernsteins optik må forstås i forhold til magtforholdene i samfundet; den sociale arbejdsdeling.¹⁵ Begreberne angår altså både magtrelationerne (legitime grænser for indhold, viden og betydning) og kontrolrelationernes (interaktionens) omsætning.

Ud fra disse teoretiske konstruktioner etableres en almen analysemodel med forskellige komponenter, og denne anvendes som en forpligtende struktur, der kan organisere forståelsen af observationerne i de to kontekster, hhv. den svenske og danske ungdomsuddannelse. Delkomponenterne »refererer til hinanden i et system af homologe relationer mellem ungdomsuddannelsesfeltet og det sociale rum«,¹⁶ hvilket betyder, at modellen redegør for projektets teoretiske sammenhænge mellem samfundets helhed (de ulige differentierede vilkår) og uddannelsesinstitutionens indre logik og elevernes ageren heri – med henblik på at nå til erkendelse af, hvilke forskelle og ligheder angående inklusion og eksklusion i strukturel og funktionel/praktisk forstand, der er tale om.

Moldenhawers projekt er således både at arbejde med kategorien 'klasse' som baggrundsvariabel og som klassepraksis, dvs. feltspecifikke kategoriseringer, der afgrænser tilhørsforhold og identifikation, som ikke er direkte afledt af kategorien klasse som baggrundsvariabel. De feltspecifikke kategoriseringer er netop feltspecifikke. Klassekategorien forstås således både som noget, der gøres, og som noget, der står i relation til betydninger hentet udefra. Feltet er netop defineret som relativt autonomt. Klasse forsvinder altså ikke som forklaringskategori, selvom kategorien åbnes for feltets praktiske konstruktioner af klasse. Modellen angiver en retning for undersøgelsen af lighed og forskel, jf. de teoretiske konstruktioner. Men modellen definerer ikke på en strikt måde, hvad der findes. Man kan også sige, at modellen spiller ud med nogle variable, som empirien skal undersøges for, men hvilke værdier, variabelen antager, er noget de empiriske forekomster – eller konstruktionerne i praksis – afgør. Der er således mulighed for, at

15. Basil Bernstein, *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*, Maryland 2000.

16. Moldenhawer, s. 8.

empirien falder ud på en anden måde end den strikt teoretisk konstruerede, hvorfor et udgangspunkt i teori ikke forhindrer en empirisk 'kontrabevægelse'. Teorien muliggør tværtimod en mere tydelig erkendelse af, hvordan og hvornår begreberne (variabler og værdier) ikke genfindes, og hvordan og hvornår de skal revideres, suppleres eller kombineres på nye måder. De teoretisk oparbejdede kategorier for samfundskategorien og det pædagogiske får på den måde modstand af de konstruktioner, der findes i det pædagogiske felt, defineret som relativt autonomt.

For komponenten eller variabelen 'undervisningens sociale strukturering' gælder det eksempelvis, at for den svenske ungdomsuddannelse er det et gennemgående træk, at undervisningen består af gennemgange, som struktureres af læreren både indholdsmæssigt og tidsmæssigt; eleverne er overvejende tavse og lyttende og stiller udelukkende spørgsmål til læreren, mens en mindre gruppe af de samme elever som regel deltager i gennemgangen. For den danske ungdomsuddannelse gælder det, at undervisningsformen varierer med lærergennemgang og debatoplæg fra elever, og indholds- og ordstyrer-ansvaret er ofte uddelegeret til eleverne.

Afslutningsvist henvises der til, at fordelene ved komparation er, at den indfører en distance (den fremmedes blik). Og for Moldenhawers projekt bliver det ydermere tydeligt, at det er den teoretiske konstruktion, der indfører et tydeligt greb at distancere med. Den teoretiske konstruktion gør således i dette tilfælde distancen mulig.

Projektets foreløbige resultater, og måden de er fremkommet på, giver således anledning til en første systematisk undren over anderledes og forskellige måder at organisere undervisning på. Forskellene og lighederne er fremkommet teoretisk, hvilket indebærer, at der er søgt en vis kontrol med, hvad der skal lægges mærke til ud fra nogle almene kategorier, som de enkelte tilfælde kunne variere i forhold til. På den måde søges det kontrolleret, hvorvidt det mest bekendte så at sige bliver til de kategorier, det fremmede ses igennem (med mindre teorivalget reflekterer dette, hvilket ikke synes at være tilfældet), når det bekendte (det danske) i dette tilfælde er studeret før det fremmede (det svenske). Altså søges der på denne måde en vis kontrol med, hvad man kunne kalde en implicit og ikke-erkendt komparation.¹⁷

Det konkluderes, at meningen med projektet har været at forstå fænomenet 'ungdomsuddannelsens inkluderende og ekskluderende praktikker og strukturer' i al sin kompleksitet og som udtryk for mere almene logikker, og det vil her sige habitusmekanismer.

---

17. Joseph Tobin, »Method and Meaning in a Comparative Classroom Ethnography«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot, & D. Phillips, Oxford 1999.

Hvordan skal det vurderes, om samfundskategorien er overvurderet?

Fænomenet inklusion og eksklusion skulle i kraft af komparationen kunne forstås i mere almen forstand i form af en større begrebsfylde, fordi det skulle være muligt at systematisere forskellige instanser, forekomster og virkninger – altså alle de teoretisk genererede empiriske fund – som kan rummes af fænomenet inklusion og eksklusion. Denne systematisering er foretaget med analysemodellen. På tidspunktet for mit gennemsyn tilbagestår diskussionen af de mere basale betingelser, der konstituerer de fundne ligheder og forskelle, og dermed muligheden for at sammenligne ikke bare uddannelse, men også uddannelse i relation til samfund og kultur. Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« indeholder mange input til at inkludere de historiske, økonomiske og samfundsmæssige betingelser, som uddannelserne er vævet ind i.

Projektet indfører samtidig en diskussion af, om samfundskategorien bliver 'for determinerende', når den fx udpeges som den helhed, de studerede fænomener forstås i relation til. Diskussionen går igen i to af de andre projekter.¹⁸ Diskussionen introduceres i dette projekt i forbindelse med, at de teoretiske – socialvidenskabelige og uddannelsessociologiske – begreber er ved at blive sat på plads. Diskussionen kan her netop forstås som en understregning af, at samfundskategorien ikke determinerer de pædagogiske forhold, og at samfundskategorien – her det sociale rum – i øvrigt også er baseret på historiske relationer, der ikke kan opfattes som essenser eller natur. Men samfundsmæssige relationer synes alligevel at spille en rolle i forhold til pædagogik, og det er identificeringen af, hvilken systematik der kan siges at være mellem disse to relationssystemer, der ligger Moldenhawer på sinde, nemlig sammenhængen mellem det samfundsmæssige og inklusion og eksklusion i det pædagogiske. Diskussionen om hvorvidt det samfundsmæssige overvurderes i konkrete studier kan i almindelighed være relevant. I forbindelse med projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« kan diskussionen dreje sig om, hvordan samfundskategorien indgår i projektet, nemlig som en undersøgende og heuristisk kategori, der kan konkretiseres og derefter abstraheres til et historisk konkret forhold, der er foranderlig og derfor ikke opfattes som essens.¹⁹ Hele projektet baserer sig nemlig på den antagelse, at hvert fænomen bedst kan forstås i sin egen samfundskontekst – ellers bliver det meningsløst

18. Gunnar Alsmark, »Tankar till Trine kring komparation«, Lund 2004; Kirsten Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the becoming of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.–20. november 2004.

19. Fastholdelse af en genstand ved hjælp af teori om genstanden er altså ikke ensbetydende med, at der arbejdes essentialistisk, substantialistisk eller deterministisk, hvilket nogle socialkonstruktivisme-diskussioner synes at antyde i forhippelse over at fremføre pointen om ikke at arbejde essentialistisk.

og umuligt at forstå og forklare fænomenet, sådan som projektet er lagt op. Derfor må vurderingen af samfundskategoriens status relateres til hensigten med undersøgelsen og måden, undersøgelsens fokus teoretisk-analytisk er fastholdt på, og herefter er det muligt at vurdere, hvorvidt samfundskategorien tillægges for stor eller for lille vægt.

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« har altså mulighed for at bevæge sig videre ad teoriudviklingens vej, hvilket i dette tilfælde synes at indebære, at samfundskategorien er i fokus. Projektet har netop potentiale for, at betydningen af samfundskategorien kan konkretiseres og bearbejdes på en særlig måde, som det empiriske arbejde muliggør. Projektets teoretisk baserede komparative studie har således, gennem det empiriske arbejde og den selvstændige strukturering af et empirisk materiale, også mulighed for at blive til komparativ forskning, der udvikler teori om analysegenstanden 'samfund', set i relation til uddannelsens inklusive og eksklusive praktikker og strukturer.

Eksplorativ analysestrategi og komparation

Projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« undersøger, hvilke normer og foreskrivende elementer der er involveret i, hvad det vil sige at være et integreret subjekt.²⁰ Integration betragtes som en del af en større arena af velfærdsydelse, hvor processer af regulering, normalisering og kategorisering blander sig med hinanden. Projektet vil sige noget om, hvordan integration som et offentligt middel udøves og rationaliseres i relation til modtagerne af velfærdsydelsen integration. På den måde vil projektet også sige noget om de betydningsmæssige positioner, der tilbydes 'integratede'. Emnet undersøges i to kommuner i Øresundsregionen, hhv. i Sverige og Danmark. Datagrundlaget er politiske og administrative dokumenter om integrationsmidler samt interview med de socialarbejdere, der kan siges at være 'frontlinjebureaukrater'.

I projektet bliver der taget udgangspunkt i, at sociale kategorier kontinuerligt produceres og reproduceres som betydningsstrukturer i den rutinemæssige regulerende og normaliserende praksis. Ligeledes med samfundskategorien. Der oparbejdes ikke nogen genstandsteoretisk mening om det sociale eller samfundet, som så at sige sættes i sving i analyseprocedurerne, som i øvrigt betjener sig af greb fra det diskursteoretiske og -analytiske felt (Laclau og Mouffe, diskurspsykologien og til dels også den

---

20. Jf. konferencepapiret: Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?« Papiret udgavs senere som Kirsten Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the formation of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark*, AMID Working Paper Series 44, Aalborg 2005.

kritiske diskursanalyse). Hvenegård-Lassen pointerer på den måde fordelene ved ikke at anvende forudbestemte kategorier i selve analysen. Integration er således til at begynde med ikke tildelt en bestemt betydning, men betydningen kommer efterhånden frem på specifikke, varierende og flydende måder. Kategorien 'integrant' konstrueres så at sige baglæns i kraft af de politiske og administrative betydningsmæssige praksisser. I den forbindelse henvises der både til Michel Foucault og Judith Butler, hvilket understøtter et fokus på de betydninger og begreber, der konstrueres og bliver til i konteksten, sådan som de 'springer ud' af konteksten, og ikke sådan som de teoretisk kunne konstrueres af forskeren i forvejen. Man kan sige, at der på en vis måde er mere fokus på kontekstens og aktørernes konstruktioner end på forskerens.

Projektet er imidlertid ikke ateoretisk af den grund. Projektet arbejder nemlig samtidig med en forudgående teoretisk konstruktion. Hos Foucault fremgår det fx, at den betydning, som produceres aktivt, ikke produceres i et tomrum.²¹ Betydningsproduktionen skriver sig altid ind i en eksisterende matrix af magtforhold. Hvenegård-Lassen baserer også sin teoretiske forkonstruktion af den moderne stat og benævnelsen 'frontlinjebureaukrater' på Foucaults biomagtbegreb og på governmentality-traditionens opfattelse af den moderne stat som en kompleks styringsproblematik, der forudsætter antagelser om det/dem, der skal styres.²²

Projektet har til gengæld ikke til hensigt at sige noget om, hvordan integranterne forhandler, afviser etc. disse antagelser. I forlængelse af Foucault er det centrale den rationalitet, der er indskrevet i programmerne (de politiske og administrative), eller »at objektivere det, der antages for objektivt givet«.²³ Det er relevant at bemærke programmerne og rationaliteternes forhold til virkelighedsbegrebet. Foucault er fx klar over, at nogen bemærker, at programmerne ikke er virkelige, og at virkeligheden ikke svarer til programmerne for virkeligheden. Sådanne bemærkninger er i Foucaults optik udtryk for et fattigt virkelighedsbegreb. Foucault er, ligesom Hvenegård-Lassen, på ingen måde interesseret i at vise en forskel mellem ideal og 'virkelighed'. Derimod er interessen at vise, at måden, hvorpå vi forstår virkeligheden eller praksis, afhænger af programmerne. Programmerne medfører desuden effekter i virkeligheden. Effekterne krystalliseres i institutioner, og de informerer individuel adfærd ved at de udgør et net for opfattelsen og vurderingen af praksis, fx gennem evaluering af indsatser.²⁴ Det er i denne forstand,

---

21. Michel Foucault, »Questions of Method«, *Michel Foucault. Power. Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, red. James D. Faubion, London 2001.

22. Denne forståelse har jeg fået pointeret af Kirsten Hvenegård-Lassen, august 2005.

23. Foucault, s. 238.

24. Foucault.

at Hvenegård-Lassen siger, at fokus er på de betydningsmæssige praktikker, hvormed det integrerede subjekt konstrueres som norm og kategori. Hvenegård-Lassen påstår altså ikke at sige noget om, hvordan diskurser eller betydningsmæssige praktikker direkte regulerer, hvad man kunne kalde den faktiske integration, altså den sociale praksis i sociologisk forstand. Det pointeres her, fordi det ofte fremføres over for denne type af analyse, at den så at sige breder sig længere ud i det sociale, end der er dækning for. Men altså ikke i dette tilfælde. Den faktiske integration er ikke inde i billedet.

Komparation indgår i første omgang på to måder. For det første anvendes komparation i betydningen modlæsning (*reading against*), forstået som en art kontrasterende læsning af de figurer, der fremanalyseres i de to samlinger af materiale. Læsningen har primært analytiske formål, nemlig at få belyst og objektiveret fænomener, som måske uden denne konfrontation ville være forblevet ubelyst. Materialet læses, og det forsøges at identificere, hvordan dele af materialet hhv. ligner og adskiller sig fra hinanden. I første omgang er interviewene analyseret og sammenlignet med hinanden kommunevist, og derefter er de to samlinger af interview sammenlignet med hinanden. Der søges altså efter ligheder og forskelle i kategoriseringen af en integrant ved at kontrastere dele af materialet med hinanden på en ordnet måde. Dette minder meget om eksplorative analysestrategier kendt fra såkaldt *Grounded Theory*, som ofte også kaldes den konstant komparative metode. Komparation forstået på den måde forudsætter således ikke involveringen af to nationale kontekster. Men komparation i den betydning, der involverer to nationale kontekster, indgår alligevel i projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«. For det nationalstatslige niveau er til stede som kontekster, der muligvis har et forklaringspotentiale i forhold til de forskelle og ligheder, der opdrives gennem den eksplorative analysestrategi. Den svenske og den danske stat fremhæves fx som forskellige, hvad angår integrationspolitisk historie. Mangfoldighed og fokus på segregerede områder i de store byer er centralt for den svenske politik, hvorimod at kunne fungere på lige fod med danske borgere ud fra en målsætning om lighed, selvforsørgelse og arbejde er centralt for den danske politik. Projektet vil undersøge, hvorvidt disse forskelle er involveret i, hvordan integration folder sig ud og konstrueres på det kommunale, udførende niveau, men der forudsættes ikke nogen nødvendig (vertikal) logik mellem stat og kommune. Selvom projektet primært er optaget af at undersøge, hvordan integration konstrueres, er projektet også interesseret i, hvorfor det konstrueres netop sådan på hver side af sundet.

For hver kommune kategoriseres de elementer, informanterne henviser til, som det, der karakteriserer integration eller en integreret person. For den danske kommune identificeres tre kriterier for integration. For det første 'objektive' kriterier, fx at have

arbejde og sproglig kompetence. For det andet 'subjektive' kriterier, fx at føle sig integreret, at være motiveret og at være villig. For det tredje handle-orienterede kriterier, fx at være uafhængig, realistisk og aktiv. Som en konsekvens af dette fokus på, at integranterne skal være realistiske, viser det sig gennem informanternes betydningstilskrivning, at det realistiske valg er ufaglært, lavtlønnet arbejde. Betydningstilskrivningen siges derfor at udspille sig i et spændingsfelt mellem en forestilling om samfundet som et lykkeligt utopia og samfundet som et stratificeret og ulige felt, hvor integranten er lokaliseret i de lavere afsnit. Dette spændingsfelt forsyner udsagnene med betydning. Samfundsbegrebet kommer altså frem her, fordi det kan fremanalyseres som erkendelseskategori hos informanterne (og hos forskeren i det kategorien genkendes af forskeren). Samfundet ses som både et uopnåeligt lykkeland, men også som en differentieret struktur. Samfundsbegrebet fremtræder dog ikke eksplicit i, hvad informanterne siger.

Samfundskategorien som erkendelsesstruktur

For Sverige kan de samme tre kriterier gælde, selvom kriteriernes indhold ikke nødvendigvis er det samme, hvilket vil sige, at kriterierne forstået som variable er til stede i materialet, men at de kan antage andre værdier end i det danske materiale. Der må dog også tilføjes endnu et kriterium, nemlig 'samfund/community': integration har at gøre med samfundets funktionsmåde, hvorfor det ikke giver mening alene at tale om integration som en individuel handling. Dette gælder tilsyneladende også for det danske materiale og er et interessant resultat af komparationen. Samfundskategorien synes dels at vise sig mere direkte i det svenske materiale, dels at vise sig på en anden måde end i det danske materiale, hvor måden, det viser sig på, ikke resulterer i en kategori. Samfundet indgår i forbindelse med integration også som en aktiv kategori på den svenske side, forstået på den måde, at samfund eksplicit nævnes i det svenske materiale, hvorimod det på den danske side indgår i spændingsfeltet mellem det differentierede samfund og det uopnåelige lykkesamfund, forstået som analysen af, hvad der forsyner udsagnene med mening (her nævnes samfund altså ikke eksplicit som aktiv kategori). Sidstnævnte måde at fremanalysere samfundskategorien på berettiger ikke til, at det kan udgøre et kriterium for integration, fordi kriterierne udlæses på et andet analyse-niveau, nemlig niveauet af udsigelse eller udsagn. Det er altså denne forskel, der udgør forskellen på, hvad der kvalificerer til, at samfund bliver et kriterium i det ene tilfælde, men ikke i det andet. Ligesom integrantkategorien konstrueres baglæns, konstrueres samfundskategorien altså også baglæns. Dette illustrerer, hvordan kategorier udlæses processuelt. Materialet ordnes ud fra dets 'egne udsigelse', sådan som forskeren læser disse udsigelse – her med fokus på, hvad der siges om at være integreret. I bredere for-

stand kan denne processuelle udlæsning af kategorier være anledning til en diskussion om, hvordan en kategori bestemmes. Er samfund fx en kategori, der skal fremanalyseres – eller kan det være en tekst, en ytring eller et udsagn, altså noget, de interviewede siger? Hvornår udgør dele af materialet udsagn, der ophøjes til en kategori, og hvornår fremanalyseres foreskrivende kategorier og normer på et mere alment og abstrakt niveau? Pointen i projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« er, at denne forskel ikke er en forskel i forhold til udformningen af de analytisk genererede kategorier (som altså udspringer af det, informanterne siger). Under alle omstændigheder betjener den eksplorative analysestrategi sig ikke af bevidst forudfattede meninger om, hvilke kategorier der vil gøre sig gældende i selve analysen af materialet. Man kan måske sige, at fokus er på agenternes kategoriseringsproces og ikke på forskerens involvering i og forudsætninger for at kategorisere, hvad agenterne kategoriserer – i første omgang. Begrundelsen for, at projektet fremanalyserer de fire nævnte kategorier, er altså, at det er dem, der dukker op, når materialet ordnes, med fokus på hvilke kriterier materialet eksplicit bærer på, hvad angår det at være integreret.

Der skal et kort øjeblik vendes tilbage til, om dette projekt kan sige noget om, hvorvidt de betydningsmæssige konstruktioner får effekter i den sociale praksis, altså i forhold til den faktiske integration. Projektet kan som tidligere nævnt ikke sige noget om det i direkte forstand. Men man kan forestille sig, at projektet kan sige noget om, hvorvidt konstruktionerne understøttes af institutionelle virkemidler eller teknologier, hvor normerne fx objektiviseres og 'gøres til virkelighed' og dermed også gøres til rammer at forstå virkelighed i. Et eksempel kunne være forvaltningens brug af en mere eller mindre standardiseret kontraktform. Hvorvidt projektets samlede interviewmateriale indeholder oplysninger herom, kan jeg ikke læse ud af de papirer, jeg har til rådighed.

Komparation som kategorial fremmedgørelse

Interviewene i Danmark var lavet først, hvorfor logikken tilskriver, at de kategorier, der udlæses af det danske materiale, kommer til at fungere som den baggrund, det svenske materiale læses på. Det, man får øje på i det svenske interviewmateriale, er drevet frem, af hvad der er observeret i det danske. I hvert fald i første omgang. Man kan sige, at i stedet for at arbejde med teoretiske kategorier, så fremkommer der kategorier i det danske materiale, og disse anvendes som en bevidst måde at nærme sig det svenske materiale på. I analysen af det svenske materiale suppleres der ud fra de kategorier, der fremkom på den danske side – de udfyldes lidt anderledes, og de suppleres med en ekstra kategori. Ligesom man kan forestille sig, at teoretiske kategorier kan give anled-

ning til ny teoridannelse, når de bringes i forhold til et empirisk materiale, er der her baggrund for – i kraft af de empirisk genererede kategorier – at danne nye tværgående kategorier. Dette kan man fx forestille sig ske i forbindelse med, at fremmedgørelsen vendes om, og det danske materiale læses med de svenske briller, som jo var dannet på baggrund af de danske.

I øvrigt skal det bemærkes, at projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« i sine analyser af den statslige politik²⁵ ikke på samme måde synes at trække kategorier med sig fra den ene kontekst til den anden. Her er det mere, som om materialet læses hver for sig i sin egen ret. Her tegnes en klar kategorial forskel: Mangfoldighed og fokus på segregerede områder i de store byer er centralt for den svenske politik, hvorimod at kunne fungere på lige fod med danske borgere ud fra en målsætning om lighed, selvforsørgelse og arbejde, er centralt for den danske politik.²⁶

Strukturlighed mellem kulturelle betydninger

I forlængelse af den eksplorative analysestrategi vil der være baggrund for at tænke komparationen eksplorativt. Det antyder Hvenegård-Lassen i et supplerende notat.²⁷ Her åbnes der for, at de variationer, der findes i datamaterialet – altså identificeringen af ligheder og forskelle – ikke nødvendigvis er særlig interessante at studere i forhold til de to udpegede kontekster (den opstillede komparative problemstilling): den svenske og den danske stat. Den eksplorative strategi kan betyde, at de kontekster, der viser sig at være relevante for at studere og forklare integrationens orden, ikke nødvendigvis har med de statslige målsætninger at gøre. Den relevante kontekst må, ifølge den eksplorative analysestrategi, vise sig, som studiet skrider frem.

Lignende tænkning findes i andre Foucault-inspirerede studier. I et studie, hvis pro-

25. Analyserne af den danske politik baserer sig på Kirsten Hvenegård-Lassens ph.d.-afhandling, *På lige fod. Samfundet, ligheden og Folketingets debatter om udlændingepolitik 1973–2000*, Afdeling for Minoritetsstudier, Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet 2003.

26. I et andet af forskningsprojekterne – som dog i nærværende sammenhæng ikke er genstand for nøje granskning – er den svenske statslige politiske formulering udgangspunkt for studiet, også af danske forhold. Her er fokus på perspektivere dansk og svensk integrationspolitik, og med Malmø som udgangspunkt foretages der mere almene overvejelser over statslig og kommunal indsats for at mindske segregationen – i Danmark såvel som i Sverige, jf. Alsmark. I Danmark er dette ifølge Hvenegård-Lassen ikke, hvad politikken er rettet imod. Derfor kan det alligevel være rimeligt at studere den danske politik ud fra den svenske politiks problemdefinition. Spørgsmålet er, hvad man får noget at vide om ved at gøre sådan. Man kan forestille sig, at denne implicite sammenligning omformes til en bevidst måde at nærme sig den danske kontekst, ligesom det gælder for Hvenegård-Lassen, hvad angår interviewmaterialet. Spørgsmålet er, om studiet alene kommer til at perspektivere den svenske kontekst og på forhånd sætte den danske kontekst i en 'mangelvaresituation', eftersom der ikke tages udgangspunkt i, hvad den danske politiske formulering har som fokus.

27. Kirsten Hvenegård-Lassen, »Mit projekt – og komparationen«, internt arbejdsrapport, København 2003.

blematik på mange måder minder om Hvenegård-Lassens, tydeliggøres det, at komparation med fordel kan forstås som sammenligning af *homologe felter*, det vil sige felter, der har en vis strukturlighed.²⁸ Den relevante kontekst eller det relevante felt at sammenligne med kan altså bedømmes i forhold til, om det efterhånden skønnes at have en vis strukturlighed med det felt, der studeres. Felterne forstås her som kontekster for betydningsmæssige antagelser eller felter for kulturel praksis. Der er altså ikke tale om felter og praktikker i sociologisk og samfundsmæssig forstand – jf. fx Bourdieu og projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« – men kontekster, der indskriver antagelser om menneskelig væren, handling og deltagelse.²⁹ Popkewitz beskæftiger sig med politisk teori om deltagelse og ansvar i uddannelse, og han argumenterer for, at statscentralisering og decentraliseret politik ikke er separate praktikker, men *styringsmønstre*, der erkendelsesmæssigt forbinder en kollektiv rationalitet, fx kvalitetskontrol og testning af offentlige indsatser på uddannelses- eller integrationsområdet, med det aktive subjekts selvstyring, hvor fx lokalt udlagte beslutningsprocesser betoner det selvstyrende individ. Politisk praksis på uddannelsesområdet, primært det amerikanske³⁰, undersøges for, hvilke antagelser om menneskelig væren, handling og deltagelse der dominerer, det vil sige antagelser om, hvem barnet, forælderen eller læreren er og burde være. Det svarer på et andet niveau til, hvem integranten er og burde være i Hvenegård-Lassens projekt.

En sådan analyse lægger op til, at det almene skal fremanalyseres som et bagvedliggende, foreskrivende lag ved den sociale praksis. Altså noget, der ligger bagved de umiddelbare empirinære kategorier. Hos Popkewitz bliver det tydeligt, at barnet og læreren er konstrueret som – og det vil hermed sige 'er og burde være' – en selvrefleksiv, livslang *learner*, at samarbejde og gruppearbejde er målet for og vejen ad hvilken, barnet skal

---

28. Thomas Popkewitz, »Partnerships, the Social Pact, and Changing Systems of Reason in a Comparative Perspective«, *Educational Partnerships and the State. The Paradoxes of Governing Schools, Children, and Families*, red. B. M. Franklin, M. N. Bloch & T. Popkewitz, New York 2004.

29. Ibid.

30. Popkewitz har imidlertid også stor forstand på skandinaviske, især svenske, forhold, eftersom han har samarbejdet med svenske uddannelsesforskere gennem en årrække. Han har desuden tidligere forsket i spanske og latinamerikanske uddannelsesforhold. Denne færden har nok – i samarbejde med den foucaultske, teoretiske tilgang – gjort, at han i særlig grad har oparbejdet et blik for, hvordan der globalt findes historisk bestemte måder at tænke om, hvad uddannelse er, hvem den er rettet imod, hvad hos individet der skal uddannes osv. Spørgsmålet er, hvad dette er udtryk for? Er det udtryk for, at OECD op gennem 1990'erne er lykkedes med at gennemføre sin forståelse af livslang læring, baseret på en neoliberal filosofi, der anser uddannelse for investering i human-kapital? Tidligere, fra 1960'erne til 1980'erne, har UNESCO introduceret begrebet 'livslang uddannelse' ud fra en humanistisk tradition med demokrati og personlig udvikling i højsædet. Denne udvikling gælder ikke blot for pædagogik og uddannelsesforhold, men også for integrationsforhold generelt. Når man iagttager forskningsprogrammets projekter samlet set, er det ganske tydeligt, at diskursen om livslang læring i OECD's aftapning også gør sig gældende på integrationsområdet.

og kan blive myndigt. Antagelserne bliver ifølge Popkewitz til et system, der samtidig ekskluderer og inkluderer.³¹ Det skal forstås på den måde, at samtidig med, at der er fundet principper for, hvem barnet, forælderen og læreren er eller burde være (inklusion), karakteriseres dem, der ikke passer til disse normer for deltagelse (eksklusion).

Inden for denne tankegang kan komparationen altså bruges som den kontrasterende kontekst, der medvirker til, at det er nemmere at få fat om det bagvedliggende almene. Komparationen bliver her også til et redskab til at få en mere almen kategori frem. Man kan relatere fundne fænomener i én kontekst til andre kontekster eller felter (fx økonomi, filosofi, psykologi, socialvidenskab og militær). Argumentet for at sammenligne med andre kontekster, for at finde det bagvedliggende almene (vedrørende integration fx) i en tidsperiode, kan være, at der i de andre kontekster er særlige grænser for menneskelig væren og handlen, som er homologe med de kulturelle praktikker i det politisk-administrative felt hvad angår integration. Et relevant felt at sammenligne dette felt med er uden tvivl uddannelsesområdet. Homologien bruges så til at udforske, hvordan forskellige kulturelle praktikker overlapper i forskellige felter på måder, der ikke er forbundet direkte med hinanden i kausale relationer, men refererer til noget bagvedliggende alment for perioden. Med udgangspunkt i uddannelsesfeltet kan fx antagelser i uddannelsesreformer i dag relateres til antagelser i konstruktiv psykologi, hvor børn ses som konstruerende deres egen viden, og hvor samarbejde ses som essentielt. De kan også relateres til debatter om konstruktivisme og den sociale konstruktion af viden, der cirkulerer i diskussioner inden for filosofi og socialvidenskab. Det fælles og almene i de her nævnte felter er betoningen af det flydende, det forskellige og det tilsyneladende opbrud i formationen af viden og individualitet. Deltagelse, livslang læring og udvikling er ikke blot normative principper, som står uden for den kulturelle praksis, men styringsprincipper, der er formet og konstitueret gennem disse kulturelle praktikker/antagelser. På lignende vis kan de kulturelle praktikker i det politisk-administrative felt indføres i en kæde af homologe felter.

Begreber på rejse i horisontale kontekster

Det centrale i en sådan analyse er mobiliteten af det almene, som skal fremanalyseres. Og samtidig bliver det interessante ikke at finde en entydig forklaring, men snarere at etablere, hvad man kunne kalde et horisontalt årsagsnetværk. Endimensionale hvorfor-

---

31. Nogle gange forekommer det uklart, om der med inklusion og eksklusion i denne tradition menes, at de fremanalyserede kulturelle betydningskonstruktioner direkte regulerer den sociale praksis, altså om ideer skaber historien, eller om der er tale om, at der fremanalyseres et normativt og dominerende lag i den sociale praksis – som det gøres hos Hvenegård-Lassen.

spørgsmål opløses i horisontale årsagsnetværk. Hvordan-spørgsmål kommer mere i fokus end hvad- og hvorfor-spørgsmål. For projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« betyder det, at integration bliver analyseret som en begivenhed i modsætning til et institutionelt faktum eller en ideologisk effekt. I første omgang indebærer det en interesse for integration som proces: Hvordan foregår det, når begivenheden 'at integrere' forløber og bliver til en legitim måde at integrere på? Hvilke antagelser er involveret? Begivenheden skal »nedbrydes« så meget som muligt. Jo mere man nedbryder analysen, jo mere kan man konstruere processens eksterne elementer og relationer. Dette svarer til Foucaults påvisning af, at jo mere processen 'at straffe sjælen' (altså at fængsle) nedbrydes, jo mere kan den relateres til praksis i skoler og i militæret, fx lukkede pædagogiske rum, opbyggelighed, belønning og straf. Ud af denne tværanalyse fremkommer et billede af disciplinering. Jo mere en analyse af et felt går i detaljen, jo mere kan det altså sammenlignes med analyser af andre felter, og på den måde udfoldes langsomt almene begreber (epistemer eller dispositiver i Foucaults aftapning, fx disciplin).

Komparationen af forskellige elementer og relationer gennem forskellige kontekster muliggør altså en begrebsudvikling på et epistemisk niveau, der ligger bag 'de umiddelbare positiviteter'. Epistemet eller dispositivet kan lignes med et 'fast stof', som vises i forskellige tilstande. På den måde fokuseres på det netværk af processer, der konstituerer det 'faste stof'. I søgningen efter, hvordan genstanden eller begivenheden bevæger sig, bringes således forskellige elementer, relationer og domæner ind i bevægelsen.³²

I dette projekt er der således lagt op til, at der for de to samlinger af interview kan konstrueres et niveau bag de umiddelbare positiviteter. Det kunne – her forsøgsvist skitseret – fx gå ud på, at for det danske materiale ser det ud til, at et bagvedliggende 'fast stof' er en 'selvregulerende markedsvant livslang lærende person', som kan sammenfatte alle de umiddelbare udsagn om, hvad det vil sige at være integreret. For det svenske materiale kan man måske nå frem til, at det samme gælder i nogen udstrækning, men at et andet 'fast stof' samtidig synes at gøre sig gældende, nemlig en 'til territoriet hørende disciplinær organisme', hvilket samfundskategorien, sådan som den er udlæst i den svenske samling af materiale, kunne udtrykke – altså at samfundet som territorium og stat eller styringsmekanisme er aktiv i konstruktionen af, hvad det vil sige at være integreret.

De fremanalyserede forskelle på det svenske og det danske kommunale niveau kan således vises ved hjælp kategoriseringerne og måden, der fremanalyseres tværgående

---

32. Foucault, s. 227.

eller almene træk ved de to interviewsamlingers kategorier. Når der viser sig at være forskelle mellem det svenske og det danske materiale, og når det for projektet er beskrevet, at det nationale niveau er en del af billedet, og at en forklarende ambition er involveret i medtagningen af det nationale niveau, er det nærliggende at anvende den viden om nationalstaternes forskellige sociale og politiske historie generelt, og særligt hvad angår integrationspolitik, som projektet også gør gældende, i forklaringen af, hvorfor forskellene findes og tager sig ud, som de gør. Projektet lægger således op til en undersøgelse af, om og i givet fald hvordan forskelle på nationalt niveau er involveret i, hvordan integration udfolder sig forskelligt på kommunalt, performativt niveau.³³

På den måde synes det interessant i forhold til hele forskningsprogrammets spørgsmål og setup at undersøge fx staten, nationen eller subjektet som 'travelling concepts' – begreber på rejse gennem kontekster.³⁴ I Hultqvists undersøgelser af opkomsten af et liberalt og autonomt subjekt i den svenske uddannelsesmæssige kontekst i det 19. og 20. århundrede inddrager han andre kontekster, fordi indskrivningen af dette subjekt var til stede i andre kontekster som programmer for dannelse af civilsamfundet og nye velfærdspraktikker. Set i det lys kan skolen forstås i forbindelse med skabelsen af nationen og som medskaber af subjektet for medborgerskab i det fremvoksende svenske samfund. Subjektet er altså et rejsende begreb, og det har forbindelser til forestillinger om nationen og staten.

Siden 1980'erne og 1990'erne kan der identificeres en ændring i opfattelsen af staten. Staten opfattes ikke længere blot som en bureaukratisk organisation, der regerer borgere med regler og forskrifter (her skal det være usagt, om staten i realiteten – uden om antagelserne – faktisk regerer på denne måde). Staten opfattes som en stimulerende instans (den responsive stat), en instans, der yder omsorg og tager højde for deltagende, fleksible og autonome spillere på lokalscenen. Det svenske Skolverket kan nævnes som et fænomen, der er konstrueret i dette billede. Antagelsen er, at autonome subjekter, altså diverse aktører på uddannelsesområdet, regerer sig selv gennem brug af viden som Skolverket, gennem diverse inspektioner og evalueringer, gør tilgængelig for de autonome spillere på scenen. Her er altså tale om en særlig måde at tænke om stat, nation og subjekt. Der er ikke tale om fastholdte enheder med en bestemt lokalisering eller essentiel karakter. I stedet ansføres vi til at undersøge, hvordan, hvor og i hvilke kontekster sådanne begreber opstod i gensidige relationer.³⁵

33. Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?«, s. 5.

34. Kenneth Hultqvist, »The Travelling State, the Nation, and the Subject of Education«, *Dangerous Coagulations? The Use of Foucault in the Study of Education*, red. Bernadette M. Baker & Katharina E. Heying, New York 2004, s. 155.

35. Således kan det fx lade sig gøre at pege på, at staten udgør skiftende mønstre af antagelser om styring, men

Styring i statens navn er altså i denne sammenhæng interessant, fordi styringen forudsætter antagelser om det, der skal styres – det være sig barnet eller integranten. Det er altså antagelserne – eller de historiske epistemologier – der er i fokus. Og staten – og nationen og subjektet – drejer sig i denne sammenhæng lige så meget om antagelser eller epistemologier, som den drejer sig om fysisk magt eller lokalisering. På den måde bliver det muligt at sige, at figuren 'det autonome individ' ikke har noget nationalt hjem. I stedet er figuren en rejsende samt en global matrix for konstruktion af nationer, og denne matrix muliggør netop interaktioner mellem nationer og skaber dermed nye nationale og internationale betingelser. Hvis det har noget på sig, forklarer det også en del af historien om, hvorfor netop det autonome individ, den selvforvaltende integrant eller den selvregulerende elev spiller en så stor rolle, når det netop er integrations-spørgsmål i forhold til stater, og både den danske og svenske af slagsen, der diskuteres.³⁶ Når staten betragtes som en kompleks styringsproblematik, indebærer 'staten' antagelser om det eller de, der skal styres.

Teoretiske begreber, empiriske eksempler og komparation

Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« kan siges at være en fænomenologisk inspireret analyse af subjektets væren-i-verden, hvad angår religion. I modsætning hertil er projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« et teoretisk-sociologisk konstrueret empirisk projekt, og projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« er et analytisk-filosofisk konstrueret empirisk projekt. Projektet arbejder med et sæt af begreber operationaliseret i interviewmanualen og med et andet sæt af begreber i struktureringen af interviewmaterialet, som i første omgang får status af at være empiriske eksempler på teoretiske begreber.

Fokus i dette projekt er relationer til, forståelser af og følelser for islam blandt unge voksne muslimer (17–20 år).³⁷ Fokus er på de unges tro forstået som individualiseret

---

det bliver også muligt fx at pege på, at de pædagogiske og sociale antagelser om det selvstyrende individ (jf. fx Frøbel eller Montessori) ser ud til at medvirke til at gøre den moderne decentrale stat mulig, erkendelsesmæssigt i hvert fald. Hultqvist argumenterer fx for, at de pædagogiske og sociale antagelser og antagelsen om det selvstyrende individ fandtes før neoliberalismen, og før den decentrale stat gennemførtes fra 1980'erne, og derfor kan antagelserne siges at være en del af det årsagsnetværk, der gjorde den decentrale stat mulig. Hultqvist vil altså ikke købe min antydning af, at OECD's neoliberale dagsorden alene er årsag til, at den selvregulerende livslange learner er i vælten. Hermed udfordrer Hultqvist en mere direkte, entydig og også hierarkisk opfattelse af forholdet mellem stat, uddannelse og arbejdsmarked.

36. Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?«; Moldenhawer.

37. Ifølge konference-papiret af Jonas Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«, 2004.

og privatiseret. At være muslim antages desuden for disse unge blot at være en blandt flere andre identiteter, de relaterer sig til, men selve identitetsformationen vurderes at være helt central for denne alder. Forskningen baserer sig på gentagne interview med de unge.

Formålet med projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« er politisk, forstået på den måde, at projektets mening er at tilbyde en anden forståelse af islam end den forståelse, der relaterer islam til ekstrem islam og fundamentalisme. Denne forståelse dominerer ifølge Otterbeck både massemedierne og forskningen i Sverige og Danmark. Otterbeck lægger hermed en krævende kritisk og metodisk distance til flere af sine egne tidligere studier og kollegers lignende studier, som har bidraget til at promovere denne forståelse ved at have fokuseret på de meget religiøst engagerede. Hele projektet kan altså forstås som en modlæsning af egne tidligere projekter, og i den forstand indgår der en implicit komparation i projektet. Det er meningen, at projektet skal udfordre kulturalistiske og statiske forståelser af, hvordan islam udleveres og forstås i Skandinavien. I stedet skal en pluralistisk forståelse, der giver rum for individuel variation og religiøs forandring, præge dette studie. Studiet drejer sig om at forstå religionens sociale betydning i en dynamisk relation mellem de unges tolkninger, andres tolkninger og det symbolske og tingsliggjorte begreb islam.

Forståelseshorisonten er altså en, der regner med individuel variation og forandring, og studiet er i øvrigt grundlæggende åbent og karakteriseret ved eksplorativt at 'prøve sig frem', principielt helt indtil det sidste punktum er sat. Som for de andre projekter kommer jeg til at analysere og drage slutninger på baggrund af foreløbige papirer, men da projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« synes mere konstant reviderende og tillige mindre håndgribeligt i forhold til komparationen, har jeg valgt at inddrage en senere tekst som supplement.³⁸ Selvom metodologien ikke er ekspliciteret her, finder jeg det formålstjenligt at inddrage teksten, for metodologien findes alligevel i denne tekst som baggrund. Det grundlag jeg primært skriver på, er altså ikke nødvendigvis synligt eller at finde i Otterbecks artikel i denne antologi. Sådan må det være, for min artikels formål og præmis er (jf. også indledningen) netop at undersøge, hvilke metodologier der er indskrevet i måden, projekterne 'prøver sig frem på', med henblik på at blive klogere på komparation, ikke på projekterne forstået som endelige produkter. Samtidig er det denne artikels ide, at måden, projekterne prøver sig frem og reviderer på, ikke sker ud i det blå. Også projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna

---

38. Jonas Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar – unga vuxna muslimers försök att finna utrymme«, 2006. Denne tekst er – ud over at være et konference-papir – også første version af Otterbecks artikel i denne antologi.

muslimer« prøver sig således frem på baggrund af en bestemt, om end ganske fleksibel, teoretisk og metodologisk ramme, som adskiller sig fra de andre forskningsprojekters måde at håndtere komparationen på. Som sådan er projektet uhyre interessant i denne sammenhæng, også i sine indledende faser.

Af projektets indledende betragtninger ses således også dets teoretiske orientering, der som omdrejningspunkt har begrebet modernitet. Projektet drejer sig om moderne former for religion – især islam. Derfor drejer projektet sig om at undersøge, hvad religion er og forestilles at være i moderne samfund. Inspirationen er hentet fra Peter Bergers religionssociologiske og videnssociologiske skrifter fra 1960'erne og frem. Heri betones især hverdagskundskab og hverdagsliv i forhold til religion.

I forbindelse med modernitetsbegrebet udstyres projektet med en interesse for forandring, nemlig de forandrede roller, individer kan indtage ift. familie, lokalsamfund, religiøse eksperter og samfundet i sin helhed. Der er ikke som sådan tale om en evolutionær opfattelse af religionsudviklingen knyttet til en simpel sondring mellem traditionelle og moderne samfund, men forandring skal i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« forstås i forhold til både et individuelt niveau og strukturelle niveauer.

Til at fokusere studiet bruges idealtyper, selvom kontekster, historien og det empiriske materiale er det primære. Idealtyperne bruges til at rendyrke og reducere kompleksiteten og lave 'objektive' analyser af komplekse religions-sociale meningssammenhænge. Ifølge Max Weber er definitionen på og meningen med en idealtipe følgende:

Den dannes ved at man ensidigt fremhæver et eller nogle få synspunkter, og at man kombinerer en mængde enkeltfænomener, som optræder spredt og indbyrdes adskilt – snart i større, snart i mindre omfang (undertiden slet ikke) – og som lader sig indordne under disse synspunkter, til et tankebillede, der i sig selv er modsigelsesfrit. I sin begrebsmæssigt rene form genfindes dette tankebillede ikke nogetsteds i den empiriske virkelighed: det er en utopi, og det er en opgave for den historiske forskning i hvert enkelt tilfælde at fastslå, hvor virkelighedsnært eller virkelighedsfjernt dette idealbillede er.³⁹

Idealtyper er altså en udsondring af større begrebssystemer, og de er ideelle i logisk, principiel forstand, ikke i normativ, forbilledlig forstand.

Modernitet er i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« en idealtipe, hvilket betyder, at modernitet fungerer som et tanke- og idealbillede, og

---

39. Max Weber, »Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'«, *Weber: Udvalgte tekster*, København 2003, s. 106.

forskningen skal fastslå, hvorvidt og hvordan dette tanke- og idealbillede er tæt på eller fjernt fra virkeligheden. Projektet fokuserer på aspekter af modernitet i forbindelse med individet, samt bestemmelse af former for religion i moderniteten ved hjælp af følgende begreber: sekularisering, pluralisme, privatisering, individuering, marked og globalisering. Desuden anvendes 'andre begreber fra andre diskussioner': tingsliggørelse, autenticitet, refleksivitet og diskurs. Alle disse underbegreber kan forstås som begreber at forstå idealtypen modernitet ud fra, således at idealtypen modernitet er en kondensering af underbegreberne. Med disse underbegreber undersøges det empiriske materiale.

Otterbecks videnskabelige analyse har ved hjælp af idealtipe-metoden til formål at klarlægge menings- og begrebsammenhænge.

Der er interviewet ni personer, fire i Malmø og fem i København, fem kvinder og fire mænd, fordelt på to mænd og to kvinder i Malmø samt tre kvinder og to mænd i København. Hver er interviewet tre gange à ca. en times varighed. De tre interview-omgange havde forskellige temaer svarende til temaer. Det første interview etablerede familiehistorien samt viden om og relationer til islamiske ritualer, dogmer og populære fortællinger. Det andet interview handlede om relationen til majoritetssamfundet, islamiske samfund og fremtiden. Det tredje interview drejede sig om tro og om familie, klasse etc. Den samlede interviewguide er altså organiseret omkring temaerne dogme, ritual, tro og fællesskab. Der er spørgsmål af både islamologisk, sociologisk og hverdagslig karakter, forstået sådan, at de islamologiske spørgsmål stilles som spørgsmål, om hvordan informanterne forstår de islamologiske fænomener, og ikke, om de forstår dem på den rette måde. Otterbecks viden om, hvordan man teologisk set sonderer i det religiøse og muslimske landskab, anvendes altså i interviewene, men ikke i teologisk forstand. Dette kan forstås i forlængelse af den bergerske videnssociologi, som netop beskæftiger sig med alt, der går for at være viden, uanset om den er gyldig eller ugyldig i henhold til givne normer. Otterbecks intention med interviewguiden er at fokusere på et antal aspekter, som muligvis indgår i de unges religionsforståelse, for på den måde at tvinge en begrebsliggørelse frem. Dette sker ved at undersøge forskellige aspekter af de unges religiøsitet med udgangspunkt i spændingsforholdene mellem dogme, ritual og fællesskab.⁴⁰ Hvad betones og hvad tillægges mindre væsentlighed? Formålet er at bruge de tidligere nævnte underbegreber til at identificere idealtypen modernitet med. Herved relateres mønstre i de unges islamforståelse til religionssociologiens veletablerede forståelser af modernitet og relationen mellem religion og migration. På den måde

---

40. Denne forståelse er jeg nået frem til gennem e-mail-korrespondance med Jonas Otterbeck, februar 2005.

etableres begrebssystemer i forhold til modernitet og værdifællesskab i 'västvärlden'.

Interviewguiden er ikke en operationalisering af begreber fra Peter Bergers tekster, men den står heller ikke i kontrast til disse tekster, som i øvrigt informerer studiet.

Analysen betjener sig af nogle temaer eller skalaer med henblik på at ordne materialet på en synlig måde, så informanternes islamforståelse kan begrebsliggøres eller almenføres. Men før analysen lægges til rette, bemærker Otterbeck, at de unges udsagn har deres teoretiske modstykker i sociologi, socialpsykologi og etnologi: Uden hjælp fra nøglebegreber fra forskellige fagtraditioner bemærker Otterbeck, at informanterne giver eksempler på og analytiske bemærkninger om fx stigma. Man kunne også sige, at informanterne kommer med eksempler fra deres hverdag, som forskeren strukturerer som eksempler på begrebet stigma. Under alle omstændigheder arbejdes der i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« i første omgang med empiriske eksempler i forhold til begreber – idealtyper eller underbegreber. Der sondres derefter mellem to niveauer af analyse – den, informanterne kan lave, og den, forskeren kan lave. Sidstnævnte kaldes en metaanalyse, som har til hensigt at bringe det skjulte frem i fortællingerne, nemlig forudsætninger, som informanterne ikke selv ser. Metaanalysens redskaber er teoretiske begreber (relateret til de tidligere nævnte 'underbegreber'), primært hentet fra Peter Bergers religionssociologiske værker, ordnet tematisk i en slags skalaer. »Skalaerne«⁴¹ udtrykker forskellige spektre og bevægelser mellem:

- en tingsliggjort og en selvdefineret/individueret islam
- forskellige perspektiver som nationalitet, etnicitet, klasse og køn internaliseret gennem socialisation (hjemmet og samfundet)
- privatisering og mere inklusive religiøse personlige netværk
- en *enchanted world* og en *disenchanted world*
- offentlige diskurser om islam og muslimer og forskellige etniske grupper
- *character* religiøsitet og *personality* ideologi

Disse skalaer (og underbegreber) har, på tidspunktet for mit gennemsyn, fungeret som en måde at fremvise visse træk i materialet og strukturere en måde at tænke om materialet på.⁴² Det beskrives fx, at informanterne tænker islam som tingsliggjort, og infor-

---

41. Min forståelse af skalaerne er opnået via den førnævnte e-mail-korrespondance.

42. Igen skal det pointeres, at Otterbeck kontinuerligt afprøver forskellige aspekter af sit empiriske stof, hvor disse skalaer fx ikke nødvendigvis vil fremgå af den endelige afrapportering. Men de har fungeret som et forsøg på at strukturere Otterbecks forståelse på et tidligt plan. Således har de haft betydning, også for den endelige afrapportering, selvom det måske ikke vil være synligt. Man skal altså ikke lede efter disse skalaer, da de, helt rimeligt, kan være mere eller mindre forsvundet ud af fremstillingen på et senere tidspunkt.

manterne renholder deres religion fra tydelige patriarkalske mønstre ved at henvise til mindre tydelige patriarkalske mønstre, som er kendt fra Sverige eller Danmark. Otterbeck skriver, at disse fortolkninger er blevet informanterne bekendt i Sverige og Danmark. Hverken mandlige eller kvindelige informanter kan acceptere, at kvinder undertrykkes. Hvorvidt disse opfattelser skyldes, at opfattelserne findes i Danmark og Sverige – og ikke også i informanternes baggrund og oprindelsesland, hvor man sagtens kan forestille sig meget aktive og kritiske kvindebevægelser – er et åbent spørgsmål.

På det tidlige tidspunkt i forskningsprocessen tales der for det meste om 'alle informanterne' og ellers om 'nogle' eller 'de fleste', men det er endnu ikke specificeret, hvad der karakteriserer disse grupperinger.⁴³ Eksempelvis beskrives det, at alle informanter troede på jinnns⁴⁴ og nogle på forbandelser, mens de fleste var uinteresserede i new-age-tendenser. Tanken i projektet er imidlertid at generalisere så sjældent som muligt. Interviewene skal altså ikke udgøre en grund for at generalisere. I den supplerende tekst er det beskrevet, at det i stedet for er meningen at give stemme til unges beretninger forstået som komplicerede historier, der netop ikke kan og bør reduceres vha. generaliseringer.⁴⁵ Mere generelt fremgår det her, at meningen med studiet er at diskutere, hvordan religiøs identitet kan forhandles og forvandles over tid og i forhold til kontekst.⁴⁶

Otterbeck interesserer sig for nye miksturer og kreativitet i forhold til religion. Men i det tidlige notat fra 2004 konstaterer han, til sin skuffelse, at han ikke har fundet noget sådant,⁴⁷ hvilket ifølge idealtypemetoden kan henvise til, at der ikke kan identificeres principielle forskelle. Det drejer sig altså om at konstatere principielle logiske forskelle, her vha. skalaerne.

Som det fremgår, arbejdes der i projektet med centrale modernitetsdiskussioner ud fra en idealtypbestemmelse og ud fra hverdagspraksis, hvad angår religion. De spørgsmål, projektets metodologi rejser – og løbende kæmper med – er bl.a., om og hvordan begrebet modernitet, når det bruges som 'undersøgelsesbegreb' ift. et empirisk materiale, kan undvige at have indbygget en vis normativ udviklingslogik, som det måske i en strengt akademisk og teoretisk diskussion er muligt at se bort fra. Er der risiko for, at materialet ikke fremstår så moderne som teorien? Og bliver det moderne i så fald en religion i teologisk forstand? Eller er det muligt at fastholde modernitet som en ikke-nor-

43. Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«.

44. Jinnns er fristende væsener af »ild«, med egen vilje, skabt af Gud før mennesket, jf. muslimsk folketro.

45. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«.

46. Ibid., s. 5.

47. Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«.

mativ logisk ide som idealtypbestemmelsen synes at indebære? Sådan som jeg læser projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer«, viser projektet, at den 'religiøse' hverdagspraksis hverken er nationsbundet eller entydigt modernitetsbundet, men at hverdagspraksissen er et globalt fænomen, der indeholder transformationer (og tids- og rumforskydninger) af træk fra førmoderne og moderne samfundstyper. Projektets status og placering i forhold til den teologiske og den sociologiske beskæftigelse med religion synes her interessant. Projektet vil bryde med konventionen om at lade de allermest religiøse repræsentere islam. Men projektet vil også kontekstualisere moderniteten og modernitetsteorier som vesteuropæiske. På den baggrund kan projektet forstå de unges religiøsitet som et såkaldt integrationsaspekt.⁴⁸ Hvor deres forældre og tidligere generationer var socialiseret til visse typer 'moderniteter', er de unge socialiseret til andre typer modernitet, bl.a. med en radikaliseret af individualisering og privatisering af religionen, og det illustrerer for Otterbeck, at en gennemgribende tilpasning er sket.⁴⁹

Komparationens genstand: modernitetsart, kultur og by

Man kan sige, at hvor projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« og projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«, om end på forskellig vis og med forskellig nødvendighed, medregner det komparative, i form af at to (national)stater indgår i projekternes konstruktion, så lader projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« sig ikke mærke med, at nationalstaten skulle være en særlig interessant kategori at operere med, når det er individuelle unges opfattelser af religion, der er projektets tema. I denne artikels sammenhæng giver det anledning til at diskutere relevansen af andre alternative analysegenstande end 'samfund' og 'nationalstat' i den komparative forskning. Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« er således et eksempel på, at andre typer af moderne fællesskaber inden for og uden for samfund eller stater er undersøgelsesemne, nemlig religion forstået som et globalt fænomen, der

---

48. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«.

49. En helt anden måde at gå sociologisk til værks på kunne være at undersøge, hvad der socialt set udgør religion, forstået som ubegrundet irrationel meningsfuldhed og tro på frelse, dvs. en slags definition af religion i abstrakt variabel form. Dernæst kunne undersøgelsen være åben over for, hvad der aktuelt empirisk synes at udgøre det religiøse. Og her er udbredelsen af 'det pædagogiske' til arbejdsmarkedsområdet og integrationsområdet et bud – her er der i hvert fald tale om frelseforestillinger, mission og religiøsitet/tro. Pointen ift. dette forskningsprogram ville være, at religiøsitet findes lige så meget i de andre projekter som i Otterbecks projekt i form af troen på arbejde og uddannelse og hele rationaliseringen af disse områder, som vender sig i irrationalitet og tro, således at der ikke længere er rationelle begrundelser for arbejde og uddannelse, idet det væsentlige er troen på arbejde og uddannelse.

udvikler sig med træk fra førmoderne og moderne samfund, hvilket i sig selv er et modernitetsfænomen ifølge Otterbeck. Idealtypetegrebene udsondrer da også en bredere kulturbetydning, og hvad Weber kalder værdi-ideer, som udgøres af helt grundlæggende underforståede meningsforhold (fx teologiske dogmer). Det, der undersøges, kan altså siges at være teologiske dogmer, forstået som sociale meningsforhold.

Men projektet er også et eksempel på, at komparationens akse kan være kultur, region og by snarere end samfund eller stat.⁵⁰ Således lægger dette projekt op til, at der i det samlede interviewmateriale kan spores en sondring mellem storbyen København og byen Malmø.⁵¹ Dette spor kan ifølge Otterbeck dreje sig om, at den offentlige diskurs om islam i Danmark er mere hård end i Sverige. Men når det gælder den diskurs, man møder som ung i hverdagen i hhv. byen i Sverige og storbyen i Danmark, så gælder dette ikke. Ældre og jævnaldrende til de unge informanter synes at have mindst lige så giftige hensigter i Malmø som i København, og ifølge informanternes erfaringer synes det at være værre i Malmø end i København. Det virker, som om at ondskabfulde kommentarer og racistiske bemærkninger er mere i omløb og 'lettere' at udløse i Malmø. Den ofte fremhævede forskel på svensk og dansk offentlig diskurs om islam udløser således ikke entydige og forudsigelige skillelinjer i materialet.⁵²

Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« viser altså, at når indgangen til studiet er de unges forståelser, så er det ikke nødvendigvis makrosociologiske genstande som stat eller samfund, der kommer ud som relevante enheder i komparationen. Ikke sådan at forstå, at studiet ikke har en 'samfundsorientering', for fænomenologien fører til intersubjektivitet, og heri består det samfundsteoretiske, men sondringen individ-samfund er ikke gyldig i denne forståelse. Verden, som den fremtræder, her i form af religionsaspektet, er den virkelige verden. Der er ingen bagvedliggende verden, ingen toverdenslære (verden, som den er for os, og verden i sig selv), hvorfor genstandens art ikke er skjult bag fænomenet, men udfolder sig i fænomenet.

Hos Otterbeck er det snarere individerne, der udgør den betydningsfulde forskel med deres særlige personlige historie og forhold til verden, resulterende i forskellige positioner og biografier i forhold til det eksisterende sociale system og de identifikationer, der foregår konstant. Otterbeck siger: »Det är den enskildes förmåga att förhandla som ger henne eller honom en position och skapar den personliga berättelsen om den egna identiteten. Detta resonemang tvingar fram en mer individualiserad syn på muslimer, omöjliggör att se danska eller svenska muslimer som en homogen grupp, eller

50. For yderligere diskussion, jf. Winther-Jensen, s. 85 og 92.

51. Også dette er jeg blevet oplyst om via e-mail-korrespondance med Otterbeck, februar 2005.

52. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«, s. 32.

ens en grupp överhuvudtaget». ⁵³ Perspektivet er altså den næsten komplette og vidtgående individualisering og privatisering af religionen, jf. den modernitetsart, de unge befinder sig i. Enhver form for generalisering, enhed eller gruppeperspektiv undviges, hvorfor også komparationen undviges. Måske kan man forstå dette i forlængelse af projektets legitime politiske interesse, forstået på den måde, at projektet definatorisk vil bidrage med andre forståelser af islam end synet på den som meget religiøs, grænsende til det fundamentalistiske. På den måde opretholdes Otterbecks formål, nemlig at vise moderne kompleksitet og mangfoldighed i det levede liv, hvad angår islam opfattet som et individuelt og privat fænomen.

Komparation – karakteristik og ny forståelse

De tre projekter, der i denne artikel har været genstand for sammenlignende granskning med henblik på at blive klogere på komparation, kan alle siges at være både teoretisk funderede, komparative studier og komparative empiriske og eksplorative studier. Det interessante synes at være, at alle tre studier er både teoretiske og eksplorative, men i forskellig mening og i forskellige momenter, og ikke mindst er de det med forskelligt vokabular hentet fra de faglige traditioner, de læner sig op ad og udspringer af. Et særligt 'stridspunkt' synes at være, hvorvidt og hvor langt de teoretiske forkonstruktioner trækker spor ind i det analytiske arbejde med empirien – eller i hvilken grad der i dette moment af forskningsprocessen mere tages udgangspunkt i en beskrivelse af empiriens 'egne udsigelser' (à la Grounded Theory), som det fx er tilfældet for projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« og i en vis udstrækning også projektet »Levd religiøs identitet blandt unga vuxna muslimer«. Derimod er der i projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« tale om, at teoretiske kategorier mere detaljeret sættes på begreb for derefter at blive endeligt konkretiseret og analytisk konstrueret i henhold til det empiriske materiale. Projekternes måde at arbejde med komparation på er altså en afspejling af projekternes grundlæggende metodologi. Her har det vist sig afgørende, hvilke almene og grundlæggende begreber projekterne bærer på, nemlig henholdsvis habitus (projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring«), episteme eller dispositiv (projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«) og idealtype (projektet »Levd religiøs identitet blandt unga vuxna muslimer«). Disse begreber kan siges i forvejen at være

---

53. Ibid., s. 32.

udviklet i forhold til bestemte kontekster, hvilket får betydning for den måde, projekter, der anvender de respektive begreber, vil være disponeret for at være komparative. Hvor projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« med habitusbegrebet i centrum arbejder med materielle-strukturelle og kulturelle-betydningsmæssige kontekster, så arbejder projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« med episteme-begrebet som baggrund med antagelser, rationaler og betydningsmæssige kontekster, mens projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« med idealtypbegrebet arbejder med at klarlægge menings- og begrebssammenhænge i forhold til modernitet og bredere værdifællesskaber i vestlig forstand.

Gennem et analytisk blik på projekternes modus operandi og dermed de begrebsmæssige og metodiske værktøjer, der er involveret i projekternes praktiske rationalitet, har det således været muligt at udfolde komparationens væsen og forskelligartede fremtrædelse i projekterne. Komparationens væsen er hermed udfoldet som en dimension af vidensproduktionens væsen. Det ser ud til, at det for projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« har været mere oplagt at designe undersøgelserne i forhold til en makrosociologisk enhed som staten eller kommunen, hvorfor dette projekt også forekommer at være det mest 'klassisk komparative' studie af de tre projekter. Projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« har også arbejdet med denne mulighed i forskningsprogrammet, men i kraft af projektets teoretisk-analytiske tilgang, som det allerede er beskrevet tidligere i artiklen, kunne en helt anden (horisontal) sammenligning – fx mellem det 'frontlinjebureaukratiske felt' og uddannelsesfeltet – være lige så interessant med henblik på en teoriudvikling. Dette kunne i øvrigt også, om end på en lidt anden måde, gælde for projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring«, der i denne sammenhæng kunne repræsentere uddannelsesfeltet.

Alle tre projekter har ansatser til teoriudvikling, hvilket i øvrigt gælder hele forskningsprogrammet. Disse ansatser er nok det mest betydningsfulde udbytte af den komparative situation, alle forskerne pludselig 'befandt sig i', da de havde indvilget i at deltage i forskningsprogrammet. Dette udbytte er mest entydigt i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer«, fordi det er det projekt, der mindst lader sig mærke med den 'klassiske komparative' situation, nemlig at staterne eller kommunerne skulle være særligt interessante eller betydningsfulde forskelle. Fordi alle forskere holdt fast i at arbejde teoretisk og analytisk på hver deres måde, samtidig med at projekterne skulle være empirisk funderet i den allerede definerede komparative sammenhæng, som de to stater og to kommuner udgjorde, så har forskningsprogrammet også været et potentielt

værksted for teoriudvikling. Og for det meste har der været tale om en teoriudvikling, der blev drevet af praktiske forståelsesproblemer, fordi man var sat i en sammenhæng, man per definition skulle skabe mening ud af. Andre forskningsprogrammer, der som her bringer mange forskellige fagtraditioner og fagligt funderede forskere sammen, kan sagtens tage ved lære af, videreudvikle og forfine teoriudviklingens mulighed i en sådan komparativ sammenhæng.

Summary

The different ways of comparison: Some lessons from research practice

The projects conducted by the IMIO research programme work with different forms of comparison: various ways to demarcate significant similarities and differences in a context, to determine the context, and – not least of all – to determine what can constitute comparable contexts. This article uses three of the research projects as examples in a broader epistemological discussion of the essence of scientific comparison. This essence is closely linked to the nature of the production of knowledge. The article thus examines the issue of comparison through an analysis of the three projects' different theoretical and methodological approaches to comparison. The three projects represent (1) an empirical sociological study informed by structuralism and constructivism: "Changing educational strategies and youth education programmes"; (2) an empirical study informed by analytical-philosophical constructivism: "Integration of refugees and immigrants: Between political goals and public organization"; (3) a phenomenologically inspired analysis: "Lived religious identity among young adult Muslims".

The article concludes that it is significant for the comparison what general concepts the project employs, that is, whether it is habitus (the project "Changing educational strategies and youth education programmes"), episteme or dispositive (the project "Integration of refugees and immigrants: Between political goals and public organization") or ideal type (the project "Lived religious identity among young adult Muslims"). These concepts can be said in advance to be elaborated in relation to specific contexts, which is significant for the way the projects are arranged in order to be comparative. While the project based on the habitus concept works with material-structural and cultural-semantic contexts, and seems to be mostly oriented according to classical comparative units such as municipality/state, the project with the episteme concept as a background works more with assumptions, rationales, and semantic contexts, where the comparison can just as easily be horizontal, between two semantic

contexts (even though the classical comparative situation in the research programme is considered). Finally, the project with the concept of the ideal type as its node works to clarify semantic and conceptual connections in relation to modernity and broader communities of values in a Western sense. In this perspective the classical comparative situation is annulled.

Referencer

- Alexander, Robin, »Culture in Pedagogy, Pedagogy across Cultures«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999, s. 149–180
- Alsmark, Gunnar, »Tankar till Trine kring komparation«, internt arbejdsrapport, Lund den 15. december 2004
- Bernstein, Basil, *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*, Rowman & Littlefield, Maryland 2000
- Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London 1977
- Bourdieu, Pierre, *Viden om viden og refleksivitet. Forelæsninger på Collège de France 2000–2001*, oversat fra fransk af Henning Silberbrandt, Hans Reitzels Forlag, København 2005
- Broadfoot, Patricia, »Not So Much a Context, More a Way of Life? Comparative Education in the 1990s«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999, s. 21–31
- Durkheim, Émile, *Den sociologiske metodes regler*, Hans Reitzels Forlag, København 2000
- Foucault, Michel, »Questions of Method«, *Michel Foucault. Power. Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, red. James D. Faubion, Penguin, London 2001, s. 223–238
- Hansen, Erik Jørgen, »PISA – et svagt funderet projekt«, *Dansk pædagogisk Tidsskrift*, nr. 1, 2005, s. 64–67
- Hultqvist, Kenneth, »The Travelling State, the Nation, and the Subject of Education«, *Dangerous Coagulations? The Use of Foucault in the Study of Education*, red. Bernadette M. Baker & Katharina E. Heying, Peter Lang Publishing, New York 2004, s. 153–187
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Mit projekt – og komparationen«, internt arbejdsrapport, København 2003

- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the becoming of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.–20. november 2004
- Jensen, Per H., »Kontekstuelle og tværnationale komparative analyser«, *Dansk Sociologi*, nr. 3, 2000, Dansk Sociologforening, København, s. 29–48
- Moldenhawer, Bolette, »Komparative forskningsmetoder«, manuskript til en antologi om forskningsmetoder, København 2004
- Olsen, Henning, *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelser kvalitét*, Akademisk Forlag, København 2002
- Otterbeck, Jonas, »Discussing Islam with young Muslims«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.–20. november 2004
- Otterbeck, Jonas, »Förhandlingar och förvandlingar – unga vuxna muslimer försök att finna utrymme«, paper ved IMIO Symposium med temaet »Mellem individ og kollektiv. Et symposium om migrationsforskning i in- og eksklusionsprocesser«, Örenäs Slot den 15.–17. marts 2006
- Popkewitz, Thomas, »Partnerships, the Social Pact, and Changing Systems of Reason in a Comparative Perspective«, *Educational Partnerships and the State. The Paradoxes of Governing Schools, Children, and Families*, red. B. M. Franklin, M. N. Bloch & T. S. Popkewitz, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 27–54
- Steensen, Jette, »Teacher Education Diversified? A sociological and comparative perspective«, *The Network Society and the Demand of Educational Changes*, red. K. A. Petersen m.fl., Uppsala Reports on Education 40, Uppsala 2003, www.resources.ped.uu.se/repository/3/Publications/Petersen_ka/TNS.pdf
- Tobin, Joseph, »Method and Meaning in a Comparative Classroom Ethnography«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999
- Weber, Max, »Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'«, *Weber: Udvalgte tekster*, Bind 1, Hans Reitzels Forlag, København 2003, s. 65–127
- Winther-Jensen, Thyge, *Komparativ pædagogik – faglig tradition og global udfordring*, Akademisk Forlag, København 2004